

HADİSCİLER, KELAMCILAR VE SUFİLERİN HADİS ANLAYIŞLARINA İKİ ÖRNEK

Cağfer KARADAŞ*

Peygamber, ilahi mesajı insanlara aktaran ve bunları insanlara tatbiki bir şekilde öğreten ilk muallim konumunda olması dolayısıyla kendisine uyanlar açısından önemli bir yer işgal etmektedir. İnsanlar, onun sözlerine ve davranışlarına dikkat etmekte, onun gibi yaşamaya özen göstermektedirler. Bu durum peygamberin kendi zamanında olduğu kadar sonraki devirler için de geçerlidir. Örneğin Hz. Peygamber'in söz, fiil ve kabullenişlerinden oluşan sünneti ümmet için ilk dönemlerde olduğu gibi önemini aynı canlılıkta korumaktadır. Dolayısıyla bir sözün veya davranışın ona ait olup olmadığını tesbit işlemi, sahabe devrinden itibaren özenle üzerinde durulmuş olmakla birlikte, bir takım insanların kendi uydurdıkları ya da halk arasında yaygın olan sözleri O'na nisbet etmeye yöneldikleri de bir gerçektir. Bu, önce dinin ikinci kaynağı durumunda olan hadise, sonra da bizzat dinin kendisine zarar vermiştir. Maalesef bazı alimler eserlerinde bu tür uydurmalara yer vermek suretiyle farkına varmadan ümmet içerisinde bunların kabul görmesine yardımcı olmuşlardır. Buna burada sadece iki örnek sunulacaktır:

1. "Kendini (nefsini) bilen rabbini bilir."¹

Her ne kadar bu söz, hadis otoritelerince hadis olarak kabul edilmese de, bir çok ünlü kelâmcı ve sufi, bunu hadis saymış ve bazı önemli fikirlerini bunun üzerine bina etmişlerdir. Matürîdî mezhebinin imamı Ebû Mansur el-Matürîdî (ö. 333/944) *Kitabü't-tevhid*'inde bu söze yer vermekle birlikte,

* Dr. ; U.Ü. İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi

¹ Zerkeşi, *Tenzihu'ş-şeria*, Mektebatü'l-Kahire, II, 402; Suyutî, *el-Leali'l-mesnia fi'l-ahâdisi'l-mevdüa*, I, 130,132; Ali el-Karî, *el-Esrâru'l-merfua fi'l-ahbâri'l-mevdüa*, Beyrut, 1405/1985, s. 238.

hadis olduğuna dair bir ifade kullanmaz. Aksine bu sözün onun kitabında bir sorun olarak gündeme geldiği görülür. İsmi vermediği birisinin “Nefsini bilen rabbini bilir hususunda icma vardır” sözüne cevap olarak Matürîdî, “Her ne kadar bu hususta icma olsa bile marifetin ne olduğu konusunda bir ittifaktan sözedilemez” der.²

Buradan, bu sözün o devirde hadis olarak görülmediği, aksine tartışılan bir problemin konu başlığı olduğu anlaşılmaktadır. Bahsedilen icma bunun hadis olduğu hususunda değil muhtevası konusundadır. Kaldı ki Matürîdî bu icmaya da katılmamaktadır. Buradan “Matürîdî’nin kendisi bunu hadis kabul etmemiş olabilir” şeklinde bir yargıya varılamaz. Zira muhatapları bunu hadis kabul etmiş olsalardı, Matürîdî bunu bir şekilde ima ederdi. Ayrıca Matürîdî’nin bizzat kendisi sözün ne lafzını ne de muhtevasını tamamen reddeder. “Bize göre bu söz şöyle anlaşılmalıdır” şeklinde bir yorum dahi getirir. Eğer o devirde, muhatapları bunu hadis kabul etmiş olsalardı, en azından sözün bu yönüne de bir açıklık getirirdi. Halbuki o sözün sadece yorumuna karşı çıkmış ve farklı bir izah getirmiştir.

Hicrî V. yüzyılda ise, ünlü kelâmcılardan Cüveynî’nin, (ö. 478/1085) muhtemelen kelâmın “hüdu” delilini çağırıştığı için, bu sözü “Hz. Peygamber şöyle dedi” şeklinde hadis olarak zikrettiğini görüyoruz.³ Ondan sonra Gazzâlî (ö. 505/1111), hocası Cüveynî’nin etkisiyle olsa gerek bunu tereddütsüz hadis kabul eder ve üzerine önemli fikirler kurar.⁴

Ancak Matürîdî’den Cüveynî’ye sözün muhtevasının yani ifade ettiği anlamın değişmediği de bir gerçektir. Nitekim Matürîdî bu sözden sınırlı bir bilgi gücüne sahip olması sebebiyle kişinin her şeyi bilemeyeceği, bundan dolayı da büyük bir zata dayanmasının zorunlu olduğu sonucuna varır.⁵ Cüveynî ise kişi kendi sahip olduğu eksik nitelikleri bildiği takdirde Allah’ı bu tür sıfatlardan arınmış bir tanrı olarak kabul edeceği şeklinde bir yorum getirir.⁶ Gazzâlî benzeri görüşü paylaşmakla birlikte onlardan bir noktada ayrılır ve insanın kendisini tanımaya yöneldiğinde “Neden ve niçin yaratıldığı, nereden geldiği, mutluluğunun ve mutsuzluğunun ne ile gerçekleşeceği” gibi soruları soracağı ve sonuçta zahirî ve batınî bir çok gerçeklere ulaşacağını vurgular ve *Kimyâü’s-saade* adlı kitabında “Kişinin Kendisini Bilmesi” başlığı ile bu söze genişçe yer verir.⁷

² Matürîdî, *Kitabü’l-tevhid*, (nşr. F. Huleyf), İstanbul 1979, s. 102.

³ Cüveynî, *el-Akidetü’n-nizamiyye*, Kahire 1978/1398.

⁴ Gazzâlî, *Kimyâü’s-saade* (*Resâilü’l-İmami’l-Gazzâlî* içinde), Beyrut, 1988/1409, V, 124-125.

⁵ Matürîdî, a.g.e., s. 102-103.

⁶ Cüveynî, a.g.e., s. 21-22.

⁷ Gazzâlî, a.g.e., s. 124-

Gazzâlî'nin devrinde bu sözün, özellikle bazı çevrelerce hadis kabul edilmesine karşın, muhtevasını Maturidi gibi bazı rezervlerle kabul eden Ebu Bekr İbnü'l-Arabî'nin bunu hadis olarak anmadığını görüyoruz. Onun rezervi sözün hem muhtevasına hem de lafzına yöneliktir. Öyle görünüyorki, o sözün böyle yalın haliyle yanlış anlaşılmaya müsait olduğunu düşünüyor ve "ilim" kaydıyla sınırlandırıyor. Onun tasarrufuyla söz "Nefsini bilen rabbini ilmen bilir." şeklini kazanıyor ve söz lafız bakımından da bir değişime uğruyor.

İlk devir sufilerinde bu söze hadis olarak yer verildiği pek bilinmemekle birlikte özellikle Gazzâlî'nin etkisiyle Muhyiddin İbn 'Arabî'de (ö. 638/1240) ağırlıklı olarak yer aldığını ve aynı zamanda metafizik sisteminin temel dayanaklarından birini teşkil ettiğini müşahade ediyoruz. O, bunu sadece epistemolojisi için değil, varlığın birliği (vahdet-i vücud) tezini isbat hususunda ontolojisi için de delil olarak kullanmaktadır.⁸ Ancak bu tavrı onun bilgi anlayışına aykırı düşmez, zira o, her ne kadar ulemanın geneli tarafından subjektif kabul edilse de, hadislerin tesbitinde keşfin geçerli bir metod olduğu kanaatini taşıdığından,⁹ senedi olmayan veya zayıf olan hadisleri keşif ile sahihe çıkarmaktadır. Zaten İbn 'Arabî'den sonra sufi çevrelerce bu söz şek götürmez bir şekilde hadis kabul edilmiştir.

Sonuç olarak, tartışılan bir problemin konu başlığı zamanla ihtiva ettiği anlam ve ifadedeki vecizlik dolayısıyla belki de iyi niyetle Hz. Peygamber'e nisbet ediliyor ve anonim bir söz hadis yapılıyor. Burada üzerinde durulması gereken husus sözün muhtevası değil, Peygamber'e nisbetinin doğruluğu veya yanlışlığıdır. Muhaddislerin ravi de aradığı iki şarttan biri olan "adalet", "bir şeyi yerli yerine koymak" demektir. Bir söz Hz. Peygamber'e ait olmadığı halde, O'na nisbet edilirse, adalet ilkesinden sapma meydana gelmiş olur. İyi niyetle yapılmış olsa bile durum değişmez. Burada Cüveynî ve Gazzâlî gibi başta kelâm olmak üzere bir çok bilim dalında önemli bir yere sahip olan şahsiyetlerin böyle bir hataya düşmeleri şaşırtıcıdır. Bu gün böylesi durumlar karşısında en azından Maturîdî ve Ebu Bekr İbnü'l-Arabî'nin tavırlarına benzer bir tavır konması gerekir.

2. "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır."¹⁰

Hadisciler bu sözün mevzu (uydurma) olduğu hususunda ittifak bulunduğunu söylerlerken, özellikle sufiler bir takım şahitler getirmek ve keşif ile doğruluğunu saptadıklarını iddia etmek suretiyle hadis olduğunda ısrar etmişlerdir. Bazı hadisciler ise bu konuda bir adım daha ileri giderek

⁸ bk. Çağfer Karadaş, *İbn 'Arabî'nin İkadi Görüşleri*, İstanbul 1997, s. 79.

⁹ İbn 'Arabî'nin hadis konusundaki görüşleri için bk. Çağfer Karadaş, a.g.e., s. 22, 45.

¹⁰ Ali el-Karî, a.g.e., s. 82.

“akıl hakkındaki bütün hadisler uydurmadır”¹¹ genellemesini yapmışlardır.

Bu durum karşısında sufiler anlamı buna yakın hadisleri şahit getirerek iddialarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Örneğin “Allah’ın ilk yarattığı şey kalemdir...”¹² diye başlayan hadis bu hususta iyi bir dayanak olmuştur. Nitekim İbn ‘Arabî, felsefecilerin akl-ı evvel dediklerinin aslında kalem, nefs-i küllî dediklerinin de levh-i mahfuz olduğunu ileri sürmek suretiyle¹³ bu hadisin ve buna dayanarak oluşturduğu metafizik görüşlerinin özellikle sünnî çevrelerde negatif tepki almasını önlemeye çalışmıştır. Bu konuda da büyük ölçüde başarılı olmuştur denilebilir. Zira hadisciler her ne kadar akıl hadisini ittifakla mevzu sayısalarda da ikinci hadis olan kalem hadisi konusunda zorlanmışlardır. Bu hadisin aynı zamanda kader konusu için de bir delil olması onları “Nun, Kaleme ve yazdıklarına andolsun”¹⁴ mealindeki ayet ile desteklemek suretiyle hadisin sahih olduğunu söylemeye sevketmiştir.

Sufiler bununla da yetinmemişler, “Allah’ın ilk yarattığı şey peygamberinin nurudur, ey Cabir!”¹⁵ sözünün hadis ve buradaki “peygamberin nuru”nun ilk yaratılan akıl ve kalem ile aynı şey olduğunu belirtmişlerdir. Maalesef bazı hadisciler Peygambere hürmeten olsa gerek bunu da hadis kabul etmişlerdir. Örneğin Aclûnî (ö. 1162/1748) bu son hadisi sahihe çıkarmak için adeta kendisini zorlamış ve yegane kaynak olarak da Abdurrezzak’ın *Müssannef*’ini göstermiştir.¹⁶ Halbuki Nayif el-Abbas, sözkonusu edilen kitapta böyle bir hadisin bulunmadığını dolayısıyla bunun batıl (geçersiz) olması gerektiğini savunmuştur.¹⁷ Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzi’nin (ö. 597/1200) kitabında uydurma hadislerle yer vermekle suçladığı¹⁸ Ebu Nuaym bile *Hilyetü’l-evliya* adlı eserinde hem akıl hemde kalem hadislerinin sağlam bir senetlerinin bulunmadığını belirtir.¹⁹

Belki abartılı ve kötümser bir yaklaşım olarak görülebilir ama öyle görünüyor ki, eski ulema, yabancı kültürlerden (özellikle Yunan ve onun uzantısı kültürlerden) etkilenmişler, kimi zaman iyi niyetli, kimi zaman hatalı bir tutum içerisine girerek Hz. Peygamber’e bir takım sözlerin nisbet edilmesini kabullenmişlerdir. Bu gibi sözler araştırıldığında ne olduklarını

11 Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler*, Ankara 1991, s. 171.

12 Şevkanî, *el-Fevâidü’l-mecmûa fi’l-ehâdisi’l-mevdûa*, Beyrut 1392, s. 478.

13 Çağfer Karadaş, a.g.e., s. 161-163.

14 Kalem 68/1.

15 Aclûnî, *Kesfu’l-hafâ*, Beyrut 1405/1985, I, 265.

16 a.g.e., I, 265.

17 Nayif el-Abbas, *Tehzibu’l-haşiyyeti’l-Beycurî ale’l-Cevhera*, Dimaşk 1407/1987, s. 48.

18 bk. İ. Lütü Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989, s. 235.

19 bk. Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliya*, Beyrut 1407/1987, VII, 318; VIII, 181.

farketmek pek zor olmasa gerek. Bugünün hadis ulemasına düşen böylesi şüpheli hadisler konusunda yeniden bir çalışmaya tabir caizse yeni bir iz sürme işi gerçekleştirmek suretiyle “adalet” ilkesini tekrar diriltmektir. Şu bir gerçek ki, hadislerin çoğunluğu lafzî rivayet değil mana rivayetleridir. Yani hadisler, Hz. Peygamber’den sonra lafza dökülmüş tabir caizse “ete kemiğe” bürünmüştür. Bu lafza dökülmede o anki şartların ve kültür ortamının etkisi inkar edilemez. Dolayısıyla sözün her ne kadar manası Hz. Peygamber’e ait olsa bile, lafza dökülme işlemi farklı bir ortamda ve farklı duygu ve düşüncelere sahip bir ravi tarafından yapıldığından bir anlam kaymasının olması doğaldır. Dolayısıyla yapılması gereken sadece ravi tenkidi değil, aynı zamanda raviler ve yaşadıkları ortamlar göz önüne alınarak metin tenkididir.